

HET KLOKKENSPEL VAN PETER VAN DEN GHEIN (1615-1616) IN DE TOREN VAN DE HERVORMDE KERK TE SINT MAARTENSDIJK

Dr. André Lehr

Sint Maartensdijk op het eiland Tholen bezit een klokkenspel uit de vroege zeventiende eeuw. Geheel conform die tijd is het een vals klokkenspel. In de jaren vijftig ontstond echter een geduchte strijd of die valsheid werkelijk zo onverdraaglijk is als sommige beiaardiers beweerden. Of hadden andere beiaardiers gelijk die zeiden dat dit klokkenspel juist heel karakteristiek is, mits er maar op de juiste wijze op gespeeld wordt.

Het was in 1949 dat Tuur Eijsbouts, de toenmalige directeur van de Koninklijke Eijsbouts, aan de kersverse tekenaar-constructeur Leo van der Aa en de al even nieuwe campanoloog André Lehr opdracht gaf om in Zeeland een aantal beiaarden en luidklokken op te meten. Zo gezegd, zo gedaan, doch aangekomen in Sint Maartensdijk kon van het meten van de klokken van Peter van den Ghein uit de jaren 1615 en 1616 geen sprake zijn. De klokken hingen niet in de toren maar stonden ergens op de grond, terwijl hijswerktuigen ontbraken. Onverrichter zake keerden zij, althans voor die opdracht, terug naar Asten alwaar de klokkengieterij gevestigd was en dat nog steeds is.

Was het overmoed dat Eijsbouts niettemin aan Sint Maartensdijk beloofde, dus zonder de klokken te kennen, om dit klokkenspel zuiver en klankrijk te stemmen? Maar dat er iets aan mankeerde was algemeen bekend. Zoals gezegd, het merendeel der klokken was in 1615 en 1616 gegoten door de Mechelse gieter Peter van den Ghein, de derde van die naam. Maar een groot kunstenaar was hij zeker niet. Want niet alleen was zijn gietwerk bepaald niet boven alle lof verheven, maar bovendien waren niet alle versieringen en opschriften even zorgvuldig geplaatst. En tenslotte, ook de toon deugde niet. Natuurlijk, Van den Ghein vormde met een slecht stemmende beiaard althans in zijn tijd zeker geen uitzondering, maar hij had het toch wel erg bont gemaakt. Maar met dit alles was Tuur Eijsbouts kennelijk niet op de hoogte en onbekommerd beloofde hij de klokken in een stralende zuiverheid te zullen retourneren.

Aldus kwamen de klokken naar Asten, zestien in getal, één minder dan het oorspronkelijke aantal. Maar het was wel even schrikken, want inderdaad, ze waren wel heel erg vals, en wat erger was, ze waren niet te stemmen. Sommige boventonen waren zó vals dat daar de beste klokkenstemmer ter wereld niets van kon maken. Goede raad was duur en dit temeer omdat Eijsbouts tevens opdracht had om de beiaard tot vijfendertig klokken uit te breiden. Op basis van valse klokken? Het zou niet in dank worden afgenomen.

Nochtans, met de moed der wanhoop werd althans één klok, de d^2 , aan een stemprocedure onderworpen om te onderzoeken of de Van den Ghein-klokken inderdaad niet te stemmen waren. Maar helaas, het was waar! Want weliswaar werden de drie hoofdtonen (grondtoon, priem en octaaf) van de proefklok toch zuiver gestemd, doch de overige minder belangrijke, in het bijzonder de kwint, waren nog valser geworden dan ze al waren. De klok had daarmee weliswaar de juiste toonhoogte gekregen, maar haar timbre was niet meer om aan te horen! Haar lot was daarmee bezegeld: de smeltkroes. Onverbiddelijk, ook al stamde ze uit 1615, want zo was dat toen. Eijsbouts goot er een nieuwe voor.

De enige oplossing leek daarom de oude klokken te herstemmen, maar dan zodanig dat ze alle even vals zouden zijn met als consequentie de nieuwe klokken daar op aan te passen. Dus geef de laatste dezelfde onzuiverheid als de in valsheid gecorrigeerde Van den Ghein-klokken. Het resultaat zou dan in elk geval homogeen zijn.

Met die opdracht togen de auteur en klokkenstemmer Theo Kortooms aan het werk. Maar al spoedig bleek dat zelfs een zelfde type onzuiverheid voor de gehele klokkenreeks niet mogelijk was. Niettemin werd zoveel mogelijk orde in de chaos van boventonen geschapen. En het resultaat? Het was maar op welke wijze men luisterde. Welwillend naar een oud klokkenspel met zeer beperkte mogelijkheden of een klokkenspel dat onafhankelijk van de tijd waarin het ontstond aan de strenge regelen van de muziek moet voldoen. In elk geval hanteerde Prof. Dr. A. Smijers, hoogleraar muziekwetenschappen te Utrecht, die laatste norm. En hij was een gezaghebbend man. Niet alleen op zijn eigen vakterrein, doch bovendien was hij voorzitter van de *Katholieke Klokken- en Orgelraad* en voorzitter van de *Rijkscommissie van Advies voor Klokken en Klokkenspelen*. En hij was het die zijn stem verhief, want zulke klokken mochten nooit in de toren van Sint Maartensdijk terugkeren. Maar hij had buiten de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* gerekend en met name buiten de al even gezaghebbende directeur jonkheer Dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer. Want op de klacht van Smijers schreef hij op 9 juli 1954 een uitvoerige brief terug. Het is bepaald de moeite waard om daar ruim uit te citeren.

Allereerst stelde hij te weten dat het carillon *voor muzikale deskundigen niet geheel bevredigend is*. Ik meen echter, zo vervolgde hij, *dat deze z.g. fout niet de aanleiding mag zijn om dit carillon te gaan wijzigen of de klokken door nieuwe te vervangen*. Om vervolgens een vergelijking met historische bouwwerken te maken. Maar bovendien: *Daarbij is het aanwijzen van fouten toch steeds een zeer persoonlijke zaak en wat men thans fout noemt, wordt over een generatie weer goed bevonden*. Hij moest er dan ook niet aan denken dat alle beiaarden van Nederland zodanig gewijzigd zouden worden dat ze allemaal aan de normen van 1954 zouden voldoen. Maar hij ging nog een stapje verder. *Laat de carillons zoals zij zijn, de onvolkomenheden kunnen in veel gevallen juist de charme er aan geven*. En zeker, zo vervolgt hij, *in deze uithoek van het eiland Tholen*. En tenslotte: *Wanneer men deze zaak zo beschouwt, dan geloof ik dat de enig juiste manier om een oud carillon uit te breiden is: de nieuwe klokken zoveel mogelijk aan de oude aan te passen*.

En aldus geschiedde. Eijsbouts ging op de ingeslagen weg door en maakte alle nieuwe klokken even vals als de oude waren. Maar dat heeft deze klokkengieterij geweten, want toen de klokken in Sint Maartensdijk arriveerden en keurig in de toren waren opgehangen, regende het klachten. Want nu was het de *Nederlandse Klokken- en Orgelraad*, die zijn stem verhief en wel bij monde van Ferdinand Timmermans, voorzitter, secretaris, penningmeester en enig klokkenlid van die raad, en of dat niet voldoende was, tevens stadsbeiaardier van Rotterdam en Schiedam. Maar hij zeker niet alleen, want Adriaan de Groot, stadsbeiaardier van het nabij gelegen Bergen op Zoom sprak al evenzeer in niet mis te verstane woorden zijn misprijzen uit. Eijsbouts had in *deze uithoek van het eiland Tholen* voorgoed zijn naam verloren. En wat kan een opdrachtgever in zo'n geval? Niet betalen! En dat noemen ze dan een patstelling.

Er volgden heel wat brieven, waarin Eijsbouts zijn verdediging voornamelijk baseerde op het standpunt van Monumentenzorg die inmiddels natuurlijk in geen velden of wegen te bekennen was en zowel Eijsbouts als Sint Maartensdijk met de brokken liet zitten, met de wetenschap dat van de klokken niets beters te maken was. Maar gelijktijdig verdoezelde Eijsbouts daarmee zijn eigen fouten, namelijk dat hij beloofd had om zuivere klokken te retourneren en bovendien het dwaze voorstel had gedaan om een vals carillon ook nog eens uit te breiden.

Maar moest de veroordeling werkelijk zo absoluut zijn? Want wat deed uw auteur tijdens de oplevering? Hij speelde zeer eenvoudige eenstemmige wijsjes en waarachtig, het klonk nog aardig ook. Anderzijds waren sommige akkoorden werkelijk uit den boze. Octaafspel bijvoorbeeld gaf ondraaglijke zwevingen. In elk geval was dat ook de reactie van een vertegenwoordiger van Monumentenzorg die enigszins triomfantelijk opmerkte dat al die afkeer meer gebaseerd was op de wens om de modernste toondichtingen op deze beiaard te spelen dan zich te willen aanpassen aan de mogelijkheden van het instrument. Aldus deed ook veel later Chris Bos, stadsbeiaardier van Utrecht, dus bepaald niet de eerste de beste. Hij speelde op de och-

tend van Eerste Kerstdag in 1973 waarbij hij volgens Jacques Maassen, de toenmalige voorzitter van de Ned. Klokkenspel-Vereniging en de huidige directeur van de Ned. Beiaardschool te Amersfoort, opmerkte dat *Chris Bos op eminente wijze duidelijk maakte hoe dit carillon kon klinken als het op de juiste wijze wordt bespeeld.*

Gerard de Waardt, beiaardier van Sint Maartensdijk protesteerde fel, want volgens hem was het een zielloos instrument waarin geen klank of kleur zat. Bovendien, zo merkte hij terecht op, het waren niet eens de oorspronkelijke Van den Ghein-klanken die gehoord werden, want de klokken waren immers bijgestemd. Vervolgens deed Arie Abbenes nog wat kolen op het vuur door Gerard de Waardt te verwijten *dat menig beiaardier zeer bedreven is in het vaardig bewegen van handen en voeten.* Maar dat *de training van het oor hier niet altijd gelijke tred mee gehouden heeft.* Het zal je maar gezegd zijn. En vervolgens kreeg Leen 't Hart, adviseur en de toenmalige directeur van de Ned. beiaardschool, ook nog een snier met de opmerking: *De gemeente Sint Maartensdijk, de beiaardier en de adviseur wensten een moderne beiaard; zij hebben hun doel bereikt door eerst de kwaliteiten van de oude beiaard tot nul te reduceren. Likwidatie van die oude rommel lag toen helemaal voor de hand. Van een prominente deskundige zou je toch een meer doordacht advies verwachten.* Kortom, de stellingen waren betrokken en achter elk lag het grootste gelijk van de wereld.

En waarom die polemieken zoveel jaren later? Sint Maartensdijk had kennelijk lak aan hen die toch nog een sprankje hoop in de klokkenklanken hoorden. Eind jaren zeventig wensten zij eindelijk van die vermaledijde klokkenklanken verlost te worden. Zij wensten een nieuw carillon, volgens de modernste inzichten. Natuurlijk niet van Eijsbouts. De vertegenwoordiger van die firma werd bij wijze van spreken de deur uitgehoond. Zo'n firma nogmaals betrekken bij de klokken in Sint Maartensdijk? Ondenkenbaar! Ze mochten daar in Asten al lang blij zijn dat de rekening tenslotte toch betaald was. Het werd derhalve Petit & Fritsen uit Aarle-Rixtel, inmiddels al even Koninklijk als Eijsbouts. Maar men had buiten de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gerekend. Al die jaren had deze zich stil gehouden en was ver uit de buurt van elke polemieken gebleven. Maar nu de klokken uit de toren gehaald zouden worden om te verhuizen naar een museum, tja, dát mocht niet. Een krachtig verbod op de plannen van Sint Maartensdijk volgde. Iedereen was terug bij af, behalve Sint Maartensdijk die intussen genoeg eelt op haar ziel had om de strijd voor te zetten.

Intussen bemoeide ook de Ned. Klokkenspel-Vereniging zich met deze kwestie. Dat werd een bescheiden eerherstel voor Eijsbouts want, zo stelde het bestuur van die vereniging, breng de beiaard terug op zijn oorspronkelijke omvang van zeventien klokken. Verwijder dus alle klokken uit 1954 behalve een viertal om de vier verdwenen Van den Ghein-klokken te vervangen (d^2 , gis^2 , fis^3 en g^3). Voeg er een klavier aan toe en sluit ook de oude speeltrommel op het spel aan. Om te eindigen met het advies rekening te houden *met de mogelijkheden en onmogelijkheden van het spel. Een gespecialiseerde wijze van spelen en versterken is vereist, een die rekening houdt met de aard van de klokken.* Maar daar had de Ned. Klokkenspel-Vereniging wat mee gezegd, want Gerard de Waardt, de bespeler van het spel, trok fel van leer tegen die mening. En in zijn kielzog natuurlijk het gemeentebestuur. Wij hebben zijn woorden intussen al geciteerd. Tja, en wat kun je dan anders doen dan een compromis sluiten. Welnu, het tot de oorspronkelijke omvang teruggebrachte Van den Ghein-spel werd in 1979 tezamen met de speeltrommel op de luidklokkenzolder geplaatst; in de lantaarn van de toren kwam een gloednieuw carillon van vijfendertig klokken uit de gieterij van Petit & Fritsen. De Van den Ghein-klokken hebben zich geschikt in hun lot. Af en toe grommen ze nog wat. Maar misschien is er toch wel iemand in Sint Maartensdijk die denkt, zeker de nieuwe beiaard is parelzuiver, maar dat oude zo verguisde carillon had een geheel eigen klank, dat hoorde herkenbaar bij ons.

Dachten de inwoners van Sint Maartensdijk daar ook zo over, in 1617 toen de beiaard geïnstalleerd was? Of anders gesteld, waren ze met deze beiaard tevreden? Voetstoots stellig niet,

want de stadsrekeningen laten weten dat enkele *quade clocken* hergoten moesten worden en de overige gestemd. Daartoe kwam *Pieter van Geyne mit syn compaenen omme die clocke uut te houwen*. Want dat stemmen geschiedde bepaald niet op een stembank zoals dat enkele decennia later door de Hemony's werd ingevoerd. Neen, met een speciale hamer werd aan de binnenkant brons weggebikt. In 1954 waren de sporen daarvan in vrijwel alle klokken nog duidelijk zichtbaar. En die logen er niet om! Tot dit primitieve en vooral ondoelmatige stemmen was Van den Ghein kennelijk gedwongen op grond van het contract van 29 november 1614 dat hij met de drossaard, schout, burgemeester en schepenen van Sint Maartensdijk gesloten had. Daarin lezen wij dat de klokkengieter gehouden was de klokken te leveren *in haer volcomen toene, in presentie ende jugement van eenige musisiens*. En wanneer *den tone bij de geëligeerde musisiens nyet voor solvent bevonden werden*, hij, Van den Ghein, verplicht was de afgekeurde klokken *soo dickmael te hergieten tot dat bij de geëligeerde musisiens den toen van de speelclocxkens suffisant ende volcomen toene bevinden sullen*. Het stemmen was blijkbaar een tussenoplossing.

Natuurlijk moet de slotvraag luiden, wie had in de hedendaagse discussies gelijk? Alle partijen! Maar allereerst een zeer wezenlijke opmerking. Wij spraken dan wel steeds over valse klokken, maar hoe vals waren die dan wel? Vergelijkbaar met een vals spelende harmonie, om maar eens wat te noemen? Maar die vergelijking deugt niet, want het spel van Sint Maartensdijk kende afwijkingen van een halve toon en meer. En zo bont maakt het zelfs de slechtste dorpsharmonie niet. Hadden degenen daarom echt wel ongelijk die beweerden dat die Van den Ghein-klokken niet om aan te horen waren? En had Eijsbouts een onvergefelijke domheid begaan? Ziehier het grote misverstand of wel het idee dat vals en dissonant synoniemen zijn. Dat mag dan wel bij snaarinstrumenten, bij een orgel enz. worden gedaan, dus bij muziekinstrumenten met harmonische boventonen, maar bij een klok is dat niet geoorloofd. Een valse klok kan heel mooi klinken, getuige de talloze middeleeuwse, zogenaamd valse luidklokken. De crux zit in het feit dat er niet veel aan de hand is zolang de boventonen van klokken onderling niet met elkaar kunnen interfereren. Maar om dat te voorkomen is het een vereiste om goed te luisteren naar de muzikale eigenschappen van die klokken en vervolgens de muziekbewerking en de speeltechniek daarop aan te passen. Zeker is daarom dat de musicus met eenstemmige melodieën vrijwel altijd goed zit. Chris Bos bewees het; Jacques Maassen en Arie Abbenes zeiden het, ofschoon de laatste met wat meer gekuiste taal de boodschap geloofwaardiger had kunnen maken. Maar Gerard de Waardt en de zijnen hadden ook gelijk. Zij wensten zich namelijk niet te onderwerpen aan de beperkingen die de geschiedenis oplegt; zij wensten een hedendaags instrument waarop hedendaagse muziek gespeeld kan worden. En dat was op de Van den Ghein-klokken ten enenmale uitgesloten. Of de Rijksdienst voor de Monumentenzorg deze muzikale richtingsstrijd begrepen had? Het moet betwijfeld worden. Toch wel vreemd voor een instelling met zoveel macht! Ofschoon, wat kan men anders verwachten van een instelling die gefixeerd is op de oudheidkundige waarde van een klokkenspel en niet op de muzikale betekenis daarvan?

bronnen:

1. Dossier 145 en 547 uit het archief van de auteur, thans Nationaal Beiaardmuseum. Uit dit dossier zijn de afmetingen en klankanalyses alsmede de opschriften en de beschrijving der ornamenten gepubliceerd in: Marc & Karine Van Bets – Decoster, *De Mechelse klokkengieten. 14de-18de eeuw* (Mechelen, 1998), p.294-299.
2. *Klok en Klepel*, no.26 (oktober 1981), no.28 (juni 1982), no.29 (december 1982).
3. Over dissonantie en valsheid van klokken zie: André Lehr, *Hebben zij oren noch smaak?* In: *Berichten uit het Nationaal beiaardmuseum*, no.21, augustus 1998, p.3-9. Deense vertaling in: *Acta Campanologica*, vol.6, April 1999, p.104-119.

4. *Aktenboek van de Magistraat 1590-1665, fol.51vo-52ro.*
5. *Stadsrekeningen van Sint Maartensdijk 1616-17 en 1617-18.*